

займає одну сторінку друку, з якої важко судити як про твір і його переклад, так і про «захоплення» Стефаника творчістю російського письменника, що так заповідливо підносила наша літературна критика. Тим часом вона й словом не обмовилася про інші переклади письменника (за винятком Ярослави Погребенник), зокрема, вдалу трансформацію двох новел німецького письменника Людвіка Тома з його сатирично-гумористичної збірки «Агріколя».

У час перекладацької праці, в т. ч. і над повістю А. Гарборга (початок ХХ ст.), Стефаник був цілком сформованим митцем, добре обізнаним із західноєвропейським літературним і культурно-мистецьким життям, з тогочасними течіями і напрямками, до яких ставився з розумінням, іноді віднаходячи в них і зерна справжнього мистецтва. Так, очевидно, оцінював письменник і християнсько-сповідальну повість А. Гарборга.

Нарешті, на переспіві повісті норвезького письменника виразно відчутна печать могутнього таланту українського новеліста. У кожному розділі, абзаці, у кожному реченні перекладеного тексту вчувається рука вправного майстра, який достеменно знає як рідну, так і польську мови, пульсація художньо-образного мислення письменника, що виражається притаманними Стефаникові засобами конденсації думки, ліризації і драматизації оповіді, прагненням письменника-перекладача зберегти канву повісті та її художні достоїнства і водночас якомога наблизити твір А. Гарборга до українського читача.

м. Тернопіль

М. Т. Яценко

ВОЛОДИМИР ГНАТЮК: НАБУТКИ Й УРОКИ

СХХ

Не можна не погодитися з думкою В. Панченка про те, що нам необхідно добре знати «досвід попередніх національно-культурних відроджень на Україні», ті турботи й сумніви, які «мучили душу наших великих попередників» (СіЧ.—1990.—№ 9). До них, крім названих критиком, повноправно належить і Володимир Гнатюк, стодвадцятиріччя з дня народження якого виповнилося 9 травня цього року.

В історії української культури кінця ХІХ — початку ХХ ст. важко назвати другу таку постать, яку б за широтою інтересів і багатогранністю діяльності можна було б поставити поряд із І. Франком. Послідовник і соратник Каменяра, В. Гнатюк відомий не тільки як визначний фольклорист, етнограф, літературознавець, мовознавець і перекладач, а й як громадсько-політичний діяч, що мав прямий стосунок до журналістики, публіцистики, педагогіки й народної освіти. Сфера інтересів Гнатюка аж ніяк не обмежувалася Східною Галичиною, його діяльність обіймала всю Україну, весь етнічний простір проживання українців — від сусідніх держав (Росія, Польща, Румунія, Чехо-Словаччина, Угорщина, Югославія) до Америки.

Загальна активізація суспільного життя, ломка в ньому усталених громадсько-політичних понять, перша народна революція в Росії, розвиток соціал-демократичного руху, зростання національно-визвольних прагнень і національної самосвідомості, яке захоплювало дедалі ширші маси, надали в кінці ХІХ — на початку ХХ ст. реальної ваги питанням державної самостійності українського народу, його національно-політичного й культурного відродження. Гнатюк ставить собі широкі завдання суспільно-політичної і національно-культурної консолідації

української інтелігенції, пробудження в народі історичної пам'яті, виховання національної самосвідомості, подолання комплексу меншовартості. Виступаючи проти придушення українського народу правлячими колами «державних» націй, борючись проти його денаціоналізації, Гнатюк розглядає націю як відкриту систему, об'єктивно включену у світовий розвиток, відстоює право інших «недержавних» народів на вільне існування («І ми в Європі. Протест галицьких русинів проти мадярського тисячоліття»; у співавторстві з І. Франком).

Цікавлячись життям українців у різних частинах світу («Число русинів в Америці», «Кубанщина й кубанські вкраїнці» та ін.), Гнатюк головну увагу звертає на західноукраїнську етнографічну територію, особливо на найменш досліджену її частину — закарпатську гілку українського народу, відому в ті часи під назвою Угорська Русь. «Єсть ще одна частина нашої спільної батьківщини, — писав у 1895 р. М. Драгоманов, — котрої я не можу забути ніколи, немов пораненого брата. Се Угорська Русь. Одвідавши двічі у 1875—76 рр. ту сторону, я пересвідчився, що там про простий люд або ніхто не дума, або беруться до нього такими способами, котрі зарані засуджені на невдачу, ... країна з усіх боків занедбана й задавлена мадярством, — не тільки національним, але й соціальним шляхоцтвом, котре живе в головах навіть тамтошніх руских патріотів, найпротивніших мадярству»¹. У середовищі закарпатської інтелігенції, переконався Драгоманов, панує «москвофільство» ще більш клерикальне, ніж галицьке, яке «не прийняло в себе ніяких новіших культурних чи соціально-політичних ідей»². Він доходить думки, що найпершою потребою є поширення в Угорській Русі демократичних ідей та дає клятву що-небудь зробити для цього краю, принаймні заохотити хоч би кількох чоловік для реальної праці на користь народу.

Цю програму й судилося виконати Гнатюку, який у 1895—1903 рр. здійснив шість наукових подорожей на Закарпатську Україну, Східну Словаччину та в Південну Угорщину. Головну мету свою він визначив так: «Собрать возможно большее количество материалов, напечатать их и тем самым доказать, что Угорская Русь еще не совсем помадярилась, что там живут русины, что она не утратила характеристических черт украинско-русского народа, что Угорская Русь представляет интерес не только этнографам, но и историкам, филологам и археологам»³. Гнатюк зібрав величезний фольклорний та етнографічний матеріал, з якого тільки надрукована частина склала шість об'ємних томів, а також дослідив економічне, політичне й культурне життя місцевого українського населення. Сталося своєрідне відкриття ще однієї частини українського народу, підкріплене науковими даними, що були викладені в ряді спеціальних досліджень: «Дещо про Русь Угорську», «Руські оселі в Бачці (в полудневій Угорщині)», «Число русинів на Угорщині», «Причинок до історії зносин галицьких і угорських русинів», «Словаки чи русини? Причинок до в'яснення спору про національність західних русинів», «Відродження угорських русинів», «Чи закарпатські українці автохтони?» та ін.

Фольклорні записи Гнатюка з Угорської Русі не тільки збагачували корпус української народної словесності й, за словами Ф. Колесси, «свідчили про живучість і дальший розвиток української народної словесності на старих основах», завдяки своїй діалектологічній точності вони давали матеріал для розв'язання питання про національну приналежність населення тієї чи тієї місцевості.

Паралельно з фольклорними записами Гнатюк виявив багато рукописних творів старої української літератури, зокрема духовних віршів, які свідчили про те, що у XVII—XVIII ст. письменство на Закарпатті творилося не штучним «язичієм», а народною мовою — кушниць-

¹ Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці: У 2-х т. — К., 1970. — Т. 2. — С. 281.

² Там же.

³ Листок [Ужгород]. — 1898. — № 9. — С. 103.

кі рукописи, рукописні збірки Михайла Годя, Івана Леманиці, Михайла Проця, «Угро-руські духовні вірші», «Керестурська хроніка», «Угро-руський співаник Івана Грядилевича». Загалом же Гнатюк розшукав цілий ряд рукописних збірників з різних місцевостей України і ввів в історію давньої української літератури сотні доти невідомих творів.

Вирішуючи питання про національність населення Угорської Русі, Гнатюк не обмежувався тільки мовою, а брав до уваги антропологічні ознаки, конфесійну приналежність, рівень національного самоусвідомлення, історичні відомості про життя населення, взаємини із сусідніми народами, звичаї, обряди, вірування, господарський уклад (традиційні господарські заняття, промисли, ремесла), народну архітектуру, мистецтво, одяг, кулінарію та ін. Ці параметри комплексного дослідження національного життя як складові методологічного підходу вчений поширив на вивчення життя інших етнічних груп та територій розселення українського народу (Бойківщина, Буковина, Волинь, Гуцульщина, Катеринославщина, Кубань, Покуття, Харківщина, Холмщина, Херсонщина, Чернігівщина), реалізувавши у статтях та збірниках матеріалів «Національне відродження австро-угорських українців (1772—1880)», «Зносини українців із сербами», «Гуцули», «Кушнірство в Галичині», «Ткацтво в Східній Галичині», «Народна пожива на Бойківщині», «Народна пожива в Галичині», «Українські весільні обряди й звичаї», «Похоронні звичаї й обряди», «Знадоби до української демонології» та ін.

Зрозуміло, що основним національно-визначальним і консолідуючим фактором Гнатюк вважав мову. На основі комплексного дослідження життя українського населення в Угорській Русі та Східній Галичині він написав спеціальні мовознавчі розвідки «Русини Пряшівської єпархії та їх говори», «Руська мова в Угорщині», «Чи бачванський говір словацький?», «До бойківського говору». Докладну характеристику гуцульського говору він дав у вступній статті до збірника «Народні оповідання про опришків».

Дослідивши складний процес живої взаємодії української та словацької мов, Гнатюк довів, що русини Бачки (місцевість у нинішній Югославії) не пословачилися остаточно. Заохочуючи їх до усвідомлення своєї національної самобутності, він відзначає твори, писані народною мовою і зв'язані з життям трудящих (рецензія 1904 р. на збірку віршів Г. Костельника «З мого валала»). 1923 р. Г. Костельник склав «Граматiku бачвансько-рускей бешеди», в якій прагнув надати бачванський говірці статусу літературної мови. Нині ця говірка утвердилася в пресі, радіомовленні, нею викладають у Новосадському університеті, де існує кафедра русинської мови і літератури.

Навернення русинської інтелігенції до використання народної мови на Закарпатті як знаряддя літературно-національного відродження стало особливою турботою Гнатюка. В одному з оглядів ужгородської газети «Наука» він писав, що в Угорській Русі ніякої літературної мови немає, «а кождий з тамошніх «писателів» пише, як знає, кождий по-своєму й кождий інакше з більшою або меншою примішкою церковщини та московщини...» (ЛНВ. — Т. XXVI. — 1904. — Кн. VI — С. 121). Закарпатські письменники, зазначає Гнатюк, пишуть незрозумілим для народу «язичієм», яке вони вважають «московською» мовою, не оглядаючись на «остальну Русь, на українсько-руську літературу, ані бажаючи з нею познайомитись». Він різко виступає проти намагання закарпатських «москвофілів» представити українську народну мову як «язык пастухов» чи говірку російської («Чи є яка логіка у наших москвофілів?», «Боротьба з українською мовою»). На думку Гнатюка, заходами, які б сприяли освіті народу та розвитку демократичної літератури, повинні стати введення в усіх народних школах обов'язкового навчання народною мовою, вивчення української літератури, запровадження в усіх середніх школах та гімназіях, в учительських семінаріях викладання української мови та історії, відкриття в духовних семіна-

ріях в Ужгороді, Пряшеві та в Будапештському університеті кафедр української мови, літератури й історії, видання української газети, відкриття читалень, заснування силами інтелігенції літературного товариства, розвиток літературно-видавничої діяльності.

Проблему української літературної мови Гнатюк розглядав як загальнонаціональну, що мало в умовах державного роз'єднання українського народу політичне значення. У статтях «У справі нашої народної мови», «Чи можливе тепер у нас уодностайнення літературної мови й правопису?», «В справі українського правопису», у серії статей «В справі української літературної мови», в рецензії на «Найголовніші правила українського правопису», складені 1921 р. Українською Академією наук, а також у своїй редакційно-видавничій практиці Гнатюк однозначно виступав за унормування правопису та запровадження української літературної мови на всьому терені України у пресі, школі, установах і побуті. Разом з тим він вважав потрібним вивчення в середніх школах діалектів української мови, створення хрестоматії українських говорів та підручника з діалектології, порівняльне вивчення мови народної поезії і художньої літератури. У статті «В справі літературної мови підкарпатських русинів», заперечуючи давнє «москвофільське» твердження про те, що місцеве населення нібито не розуміє української мови, Гнатюк писав: «Літературною мовою Підкарпатської Русі буде та сама українська, що є в Галичині, на Буковині, на Київщині, на Кубані, на Зеленім Кліні, в Америці»⁴.

З 1899 р. Гнатюк опублікував більше десяти статей, вимагаючи скасування Емського указу 1876 р., заявив протест з приводу заборони вживання української мови на XII Міжнародному археологічному з'їзді в Києві (1899). «Коли ті укази, — писав він, — будуть цілком скасовані, українське слово одержить права хоч якогось горожанства, се, звичайно, буде мати кардинальне значення і в загальному розвою українського народу» (ЛНВ.— Т. XXXIX.— 1905.— Кн. III.— С. 266—267).

Визнаючи велике значення російської мови як мови міжнародного спілкування, Гнатюк рішуче виступив проти пропозиції редактора ужгородського журналу «Славянский вѣкъ» Д. Вергуна щодо перетворення російської мови на єдину всеслов'янську та проти галицьких прихильників «всеслов'янського об'єднання» за допомогою російської мови. Вельми скептично поставився він і до прогнозів початку ХХ ст. щодо майбутньої світової мови, підкреслюючи, що природним явищем є повноцінне функціонування мов національних.

Проблему національної мови Гнатюк незмінно зв'язував із станом народної освіти. Головним завданням усієї системи народної освіти в Росії, говорив він, є виховання трудящих у дусі самодержавства, православ'я і народності. Російський уряд зацікавлений тримати селянина в темноті. На підтвердження своєї думки він наводить слова К. Д. Ушинського про те, що так звана народна школа на Україні не може лишити в учнів доброго сліду, бо спиняє розвиток дитини, псує, а не розвиває душу, вчить не народної мови, а жаргону і є мало не пеклом для дитини. В існуючих підручниках, схвалених урядом, дітям чужа не тільки мова, а й зміст їх, стиль, світогляд. Усі підручники заповнені «фальшивою історією, «святими писаннями», політичними статтями, писаними в честь царя і т. д.» (ЗНТШ.— Т. XVI.— 1897.— С. 8).

Хоча в Галичині формально існували початкові школи з українською мовою викладання, існуюча система народної освіти в Австро-Угорщині, як і в Росії, була підпорядкована політиці асиміляції українського населення. Не покладаючись на державні заходи, Гнатюк розгортає роботу по створенню громадсько-культурних центрів, покликаних хоч якось захистити культурну діяльність української інтелігенції та понести «розпалену лучницю просвіти в найдавніші закутки на-

⁴ Цит. за: Мушинка Микола. Володимир Гнатюк: Життя та його діяльність в галузі фольклористики, літературознавства та мовознавства. — Париж; Нью-Йорк; Сідней; Торонто, 1987.— С. 179.

шого краю, між найбідніші і найтемніші навіть верстви нашого народу» (ЛНВ. — Т. XII. — 1900. — Кн. XII. — С. 199). Першою акцією в цьому напрямі було створення з ініціативи Гнатюка товариства письменників, яке б не тільки займалося видавничою діяльністю, а й сприяло б згуртуванню письменників та могло б подавати їм матеріальну допомогу. Він розсилає листи на різні адреси, виступає у пресі, роз'яснюючи необхідність проведення в життя цього заходу. Він пише про нужденне життя українських письменників, про незабезпеченість їх сімей, розповідає про завдання «Фонду підмоги незасібних літераторів» («В справі товариства руських письменників») — своєрідного прообразу нинішнього літературного фонду. Зібрані гроші було передано до фонду «Українсько-руської видавничої спілки»; фактичним організатором усієї її діяльності разом з Франком став Гнатюк. Це дало можливість налагодити видання творів українських письменників, які в Наддніпрянській Україні не мали доступ до читача через заборону українського слова.

За двадцять років існування «Українсько-руської видавничої спілки», книги якої виходили у двох серіях — «Наукова бібліотека» і «Белетристична бібліотека», було випущено у світ близько 600 назв. Крім творів українських письменників (Франка, Лесі Українки, Коцюбинського, Стефаника, Леся Мартовича, Тесленка та ін.), були видані в українських перекладах твори Данте, Шекспіра, Байрона, Гейне, Золя, Л. Толстого, Гоголя, Тургенєва, Горького, Короленка, а також наукова література, зокрема переклади праць Ф. Енгельса, брошури, які пропагували дарвінізм. За час роботи в «Спілці» Гнатюк відредагував понад 150 книжок та подав свої передмови до десятків видань.

У 1899 р. Гнатюк стає членом редколегії «Літературно-наукового вісника» та відповідальним за його редакцію. В особі кращих письменників журнал, особливо в перше десятиріччя свого існування, відстоював демократичні позиції і відображав розвиток загальноукраїнського літературного процесу. Він жваво відгукувався на політичні події, висвітлював визвольну боротьбу народів Росії та Австро-Угорщини.

Надзвичайно широкий тематичний діапазон матеріалів самого Гнатюка, вміщених у ЛНВ: історія політичних учень, національний склад населення Австро-Угорщини та історичні зв'язки між народами, національне й соціальне гноблення народів в Австро-Угорщині, політична безправність трудящих, жіночий рух за здобуття громадянських прав, діяльність культурно-освітніх товариств, сучасний стан української літератури тощо.

Участь Гнатюка у спрямуванні українського літературного процесу в демократичне русло не обмежується виступами в «Літературно-науковому віснику». Під час подорожей на Закарпатську Україну він безпосередньо знайомиться з літературними силами цього краю, з літературно-видавничою діяльністю, періодикою. Глибоко вивчивши стан літературного життя в Угорській Русі, він дає йому таку характеристику: «Поперед усього в угорській письменності, — коли її можна звати сим іменем, — нема ніякої обнови в цілім XIX ст. Усе, що там друкувалось протягом сього століття, се майже без виїмок така мертвечина, яка нагадує щонайвище XIV—XV століття, але ніколи XIX. Просто належить дивуватися, як люди, що живуть будь-що-будь у цивілізованім краю, стикаються з живими народами, можуть так відгородитися від усяких культурних впливів і змагань, як угорські русини ... З їх видань віє таким мертвецьким холодом, що аж лячно чоловікові брати їх до рук» (ЗНТШ. — 1902. — Т. XLIX. — С. 37—38).

Водночас Гнатюк відзначає тих нечисленних представників угорської інтелігенції, в яких пробиваються інтереси до народного життя, бажання працювати для його освіти. З-поміж них — О. Духнович, один з найрозумніших і найдіяльніших, за словами В. Гнатюка, мужів, один з перших її будителів. До «світліїших людей» між угорськими русинами відносить він А. Кралицького, автора публіцистичних статей, що

друкувалися в галицькій і угорській періодиці, відзначає О. Поповича, який пише мовою, близькою до народної. Навіть окремі пробіски прагнення працювати для освіти народу не оминає Гнатюк своєю увагою (скажімо, короткі оповідання Є. Фенцика з народного життя мовою, близькою до народної). Поряд з критичними увагами, знайшов Гнатюк добре слово і для М. Врабеля — укладача збірки народних пісень «Русский соловей».

Позитивно оцінив він і діяльність Л. Чопея — учителя гімназії в Будапешті, який «перший, мабуть, між угорськими русинами ввів цілком свідомо народну мову в літературу», видавши у 1883 р. «Русско-мадьярський словарь», де в передмові сказав, що угорські русини є частиною українського народу. «Найліпшим з угорських русинів» назвав Гнатюк «найінтелігентнішого священика на Угорській Русі» Юрія Жатковича, систематично надсилав йому етнографічні видання, твори українських письменників, спонукав до перекладацької діяльності і поширення творів української літератури. Переклад Жатковичем творів українських письменників угорською мовою Гнатюк вважає великою заслугою, оскільки угорці нічого не знають про українську літературу. Гіядор Стрипський з ініціативи Гнатюка написав розвідку про життя українців в Угорщині, у ряді статей гостро виступав проти мадьяризації українського населення угорськими панівними колами, закликав до спілкування з галицькими українцями, відкидав «язичіє», перекладав твори українських письменників угорською мовою, а угорських — українською.

Своєю багатогранною діяльністю в Угорській Русі Гнатюк зробив багато для пробудження її до громадської діяльності, до національно-культурного та літературного життя, для зближення закарпатських українців із Галичиною та Наддніпрянською Україною.

Фольклористична діяльність Гнатюка — то окрема велика тема розмови, яка на сьогодні вже досить докладно висвітлена. Франко відносив його до збирачів нового типу, котрі, «обіймаючи широкі наукові горизонти», прагнуть вести роботу системно, вичерпуючи запас фольклорно-етнографічних фактів у певній місцевості чи якогось незвичайного носія фольклору та охоплюючи «запас доступного однорідного матеріалу в цілім краю». Загальна кількість тільки пісень, записаних ним, сягає 4000, а публікації зібраних творів народної прози становлять 4000 сторінок журнального формату. Вченому належать розробки методики збирання фольклорного і етнографічного матеріалів, теоретичних проблем фольклористики, що мають загальнослов'янське значення й не втратили своєї цінності й сьогодні. Зазначимо, що у своїй збирацькій та едиційній практиці Гнатюк знову ж таки ставив завдання загальноукраїнського масштабу — від запису репертуару лірника Бучацького повіту до публікацій записів пісень української трудової еміграції у Сполучених Штатах Америки і Бразилії, до видання систематизованих жанрових корпусів народної поезії. Він розшукує недруковані фольклорні записи М. Максимовича, О. Бодянського, Марка Вовчка, О. Марковича, І. Манжури, Леся Мартовича, М. Павлика, М. Драгоманова та інших, підтримує постійний контакт з більш як 300 кореспондентами з різних куточків України, які надсилають йому фольклорні записи.

Своєю багатогранною національно-культурною, науковою і громадсько-політичною діяльністю Володимир Гнатюк, який, за словами М. Могильницького, був «скромний до величної простоти і в цьому нагадував духовний образ І. Франка»⁵, показав, як багато може зробити навіть одна людина, коли вона береться до роботи зі знанням справи і не прагне іншої винагороди, ніж відродження свободи і слави батьківщини.

⁵ Могильницький М. Спогади про В. М. Гнатюка та листування з ним // Записки іст.-філол. відділу УАН.— Т. X.— 1927.— С. 255.